

ЕТИМОЛОГІЧНІ ПОЯСНЕННЯ ЯК ЗАСІБ СЕМАНТИЗАЦІЇ ТЕРМІНІВ У СУЧАСНИХ УКРАЇНСЬКИХ СПЕЦІАЛЬНИХ СЛОВНИКАХ

Клименко Ніна Федорівна,

д-р філол. наук, проф., чл.-кор. НАН України

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

У статті розглянуто використання етимологічних коментарів та перекладних еквівалентів у деяких спеціальних (галузевих) і енциклопедичних українських словниках останніх двох десятиліть, звернуто увагу на недотримання принципів етимологічного пояснення одиниць, типові прорахунки укладачів у конструюванні українських "відповідників" до загальноприйнятих запозичених термінів.

Ключові слова: семантизація реєстрових одиниць, етимологічний аналіз, перекладний відповідник, словотвірна та лексична норма.

Роки незалежності України позначено виходом у світ багатьох нових енциклопедичних і термінологічних словників, серед них і спеціальних філологічних, наприклад словників іншомовних слів, неологізмів, інновацій тощо. Їх опублікування слід вітати: вони стають тим багатим матеріалом, який засвідчує розвиток сучасної української мови, нові тенденції та явища в ній. Помітні й деякі прорахунки, на що слід звернути увагу для поліпшення таких лексикографічних праць.

У цій статті зосередимо увагу на деяких недоглядах у використанні принципів семантизації реєстрових одиниць, зокрема етимологічних пояснень та посилань на запозичені слова в українській мові. У полі зору були деякі енциклопедичні [ЕФСС 2013, ЮЕ 1998–2004], також термінологічні словники [ТСФ 2008] та словники іншомовних слів [СІС 1974, ССІС 2006].

Вадою розглянутих спеціальних, галузевих, словників є незрозуміння характеру етимологічних пояснень та тлумачень одиниць у словниках іншомовних слів, які подають їхні переклади. Відомо, що етимологічні словники стають результатом лексикографічної параметризації наслідків порівняльно-історичного вивчення зв'язків між словами та морфемами в одній мові з урахуванням системи словотворення цієї мови та етимологічних зв'язків аналізованої форми, тобто її походження. Такі пояснення ґрунтуються на розгляді основного словникового фонду мови за темами, а також відношеннями словотвірної похідності між словами кожної теми, їхніх смислових змін і порівнянні їх з іншими мовами [Білецький 1950, 39].

Наслідком цього аналізу є відповідь на питання, коли (відносна або абсолютна хронологія появи слова в мові-реципієнті) та як (безпосередньо з мови-етимона чи за посередництва іншої мови) з'явилася одиниця в певній мові.

Найсучасніші етимологічні словники мов, серед них і український (ЕСУМ I–VI), у статтях реєстрових одиниць подають їх у контексті споріднених слів цільової мови та порівняно з іншими мовами, у яких існує подібне за значенням та формою слово: **фоніка** – виразові звукові засоби, які надають мовленню милозвучності, підсилюють його емоційність і виразність: *фонізм, фонічний, фонація*; -р. фоніка, бр. фоніка, бол.фонизъм; термін, утворений у західноєвропейських мовах (пор. фр. *phonique*, англ. *phonics*) від грец. *φωνητός* "той, що звучить", пов'язаного з *φωνή* "звук, голос" – [СІС 1974]. Див. ще *фонема*. – Пор. *фонетика, фонологія, фонотека* [ЕСУМ, т. VI 2012, 118].

Словники іншомовних слів вдаються здебільшого до посилання на найближче за семантичним зв'язком споріднене з гасловою одиницею слово і подають визначення терміна: **фоніка** (від грец. φωνεύω – вимовляю, звучу) – звукова організація поетичної мови; засоби, які надають віршованій мові милозвучності, посилюють її емоційність і виразність [СІС 1974].

Порівняння цих статей виявляє спільність частин тлумачення поняттєвого ядра терміна і відмінність етимологічних відсилань. Підкреслимо, у словниках іншомовних слів повинен подаватися його найближчий етимон. Наведений іменник *фоніка* веде свій родовід від дієслова φωνώ звучати через похідний від нього прикметник φωνητός який звучить.

Різномір і непослідовність у використанні етимологічних коментарів в енциклопедичних та спеціальних словниках виявляються по-різному. Вдаючись до етимологічних пояснень у таких лексикографічних працях, укладачі подають не зовсім коректні або неточні формулювання первісних значень слів. Це зумовлено тим, що в таких випадках вони не володіють методикою етимологічних досліджень, не знають тих мов, від яких веде родовід певний термін, або найчастіше перекладають тлумачення російськомовних словників іншомовних слів, роблячи помилки.

Ось як виглядає пояснювальна частина статті *андрагогіка* в Енциклопедичному словнику для соціальних працівників [ЕФСС 2013, 11]: **андрагогіка** (грец. ανδρός – доросла людина і αγωγή – керівництво, виховання). Наголосимо на тому, що давньогрецьке ανήρ (ανδρός) називало чоловіка, тобто це слово з ряду одиниць на позначення вікових характеристик людини: немовля–дитина–підліток–парубок, юнак–дорослий чоловік (а не просто людина!). Іменник αγωγή має значення виховання, навчання, ведення, а не керівництво. Отже, в поясненні *андрагогіки* порушено два принципи етимологічного коментування: 1) не виділяти морфеми без врахування системи словотворення певної мови та етимологічних зв'язків аналізованої форми; 2) для пояснення їхньої семантики необхідно проводити системний етимологічний аналіз основного словникового фонду мови за темами та відношеннями похідності між словами кожної теми. Другий принцип якраз і вимагає розгляду іменника *андрагогіка* серед слів типу *педагогіка* – наука про виховання та навчання людини, первісно дитини παις (παιδός) + αγω веду, виховую на протизагу *андрагогіці* – науці про виховання – удосконалення дорослого, що сформувалася пізніше.

Неврахування словотвірної похідності між реєстровою одиницею словника та її похідними, як і первісною етимологічною формою, спричинює викривлення тлумачень. На похідність потрібно звертати особливу увагу, коли до гаслових одиниць потрапляють слова вже словотвірно засвоєні мовою-реципієнтом на зразок *агресивність*, *толерантність* тощо. Приєднання до запозичених основ питомих суфіксів – ознака їхнього входження в мову і їхні зв'язки з мовою-етимомом також повинні адекватно відбивати ступінь похідності. З цього погляду виглядає некоректним пояснення *агресивності* від латинського aggrédior – нападати. Назване слово в українській мові має другий ступінь похідності. Воно мотивоване прикметником *агресивний*, що є запозиченням з французької від agressif, яке, в свою чергу, веде своє походження від латинського aggressio напад. У соціології – це налаштування на агресію, в хімії та медицині – *агресія*, *агресивний*, *агресивність* підкреслюють негативну, шкідливу дію чогось на що-небудь.

Такий же характер мають етимологічні пояснення слова *волонтерство*, ніби безпосередньо пов'язаного з латинським *voluntarius* воля, бажання, англійське *voluntary* добровільний. Реально це запозичення з французької *volontaire* – лат. *voluntarius* доброволець. Серед подібних до цього випадків можна назвати й гаслову одиницю *толерантність*, яку укладачі ЕФСС виводять від латинського *tólero* – нести, тримати, терпіти, а потрібно від *tólerans* (*tolerántis*) – терплячий.

У багатьох словниках відсутня послідовність у використанні принципу етимологічного пояснення слів. До нього вдаються спорадично. В одних випадках, здебільшого біля слів, узятих з інших словників, вони є, в інших, теж численних, вони відсутні, хоча бажані, бо уможливили б уточнення семантики слів на зразок *деінституалізація*, *моніторинг* тощо.

Часті випадки неправильного розкриття етимології слів. Так, іменник *інтеграція* за ЕФСС веде свій родовід від англійського *integration*, насправді він латинського походження (<*integration* відновлення, поповнення <*integer* цілий, об'єднання в ціле яких-небудь частин [ЕФСС 2013, 52]).

Без пояснень залишилося слово *фрустрація*, хоча воно зберігає своє спеціальне термінологічне значення від < лат. *frustration* – шахрайство, невдача у соціології та в медичній сфері: стан тривоги, відчуття безвиходу та відчаю – одна із форм психологічного стресу: загибель, крах надії, зрив планів, намірів.

Несистематичне використання етимологічних пояснень спричинює відсутність останньої біля слів, що хоча і використовуються у кількох галузях знання, проте не стали загальновідомими. Так у вже згадуваній енциклопедії (ЕФСС) без них засвідчено слово *віктимність* від лат. *victima* – жертва, котре поширене в соціальній психології, кримінології та педагогіці, де воно пояснюється як суб'єктивна схильність людини стати жертвою несприятливих умов соціалізації.

Без перекладу подано іменник *акцентуація* від лат. *accéntus*, де він у мові-етимоні позначає наголос. Цей термін важливий у мовознавстві. В описі фонетичного ладу мови він узагальнює процес виділення фонетичних, морфологічних, синтаксичних частин у мовленні за допомогою підвищення голосу, точніше наголошування голосних. Німецький психіатр і психолог К. Леонгард запровадив цей термін у психологію на основі перенесення того компонента значення, що вказує на підсилення чогось, його інтенсифікацію. У цій галузі він позначає надмірний вияв рис темпераменту, характеру людини. Отож, у нього простежується "слід" первісного значення "вияв через виділення, підкреслення якихось частин цілого".

Хибне твердження про те, що *анімація* походить від французького слова. Цей іменник від латинського *animation* – натхнення, одухотворення <*animo* оживляю. Він став терміном кількох галузей знання. У кінематографії – це вид кінорухів графічних об'ємних фігур, під час показу яких на екрані створюється ілюзія рухів. У соціальній психології *анімація* – свідома діяльність, спрямована на спонукання прихованого потенціалу певного індивіда, групи, громад; створення умов для повнішої реалізації різнобічних можливостей людини.

Неправильно пояснено етимологію слова *ініціатива*. На думку укладачів ЕФСС воно походить від лат *initiare* – починати. Насправді воно з'явилося в нашій мові завдяки посередництву французького *initiative* < лат. *initium* – початок.

На жаль, список таких похибок не обмежується щойно наведеними прикладами. Серед них трапляються майже курйозні. Так, у статті *арт-терапія* між її різновидами трапляється поряд із *бібліотерапією* (лікування читанням), *імаготерапією* (образами, театралізацією), *музикотерапією*, *вокалотерапією* (співами), *кінезіотерапією* (рухами) названо ще й *ізотерапію* як лікувальний вплив засобів образотворчого мистецтва. Однак ця *ізотерапія* є запозиченням із російської мови: перший складник композита корелює зі словом *изобразительный*, що й слід було пояснити.

Подібні до цього недогляди псують загальне добре враження від згадуваної енциклопедії, написаної з належним ступенем професіоналізму. Вони свідчать про необхідність співпраці в укладанні спеціальних енциклопедій та галузевих словників із мовознавцями. І ще стає очевидною крайня потреба в редакторах-стилістах, щоб не поширювалися з легкої руки такі "українські" винаходи в текстах енциклопедій, як "У науковий оберт вже увійшло поняття гендерне виховання" [ЕФСС 2013, 24], "ставлення людини до оточуючого світу", "тож чим більший досвід діяння особистість набуває з оточуючою дійсністю" [ЕФСС 2013, 26], "гендер у зростаючій особистості" [ЕФСС 2013, 32] чи існівні (тобто існуючі) частки та результативна сил реакцій – реактивна сила (реактивна тяга) в словнику з фізики [ТСФ 2008, 495].

В українській шеститомній юридичній енциклопедії етимологічне коментування гаслових одиниць порівняно з попередньою ЕФСС проведено послідовніше та коректніше, хоча й тут трапляються не зовсім вдалі пояснення. Так, укладачі іменник *абатство* виводять безпосередньо від лат. *abbas* (*abbatis*) < грец. $\alpha\beta\beta\acute{\alpha}\varsigma^{**}$ – батько. Насправді тут повинна враховуватися похідність слова *абатство* у сучасній українській мові від *абат* і етимомом цього іменника є арамейське абба – батько (ЕСУМ 1). Біля гаслового слова *сигналізація* подано етимологічний коментар: від франц. *signalisation*, нім. *Signalisierung*; від лат. *signum* – знак (ЮЕ 1998, т. 6, 664). Він повинен бути глибшим, потрібно вести мову про те, що нім. *Signal*, фр., англ. *signal* походять від пізньолатинського *signāle* (*signālis*), субстантивованого прикметника, пов'язаного із *signum*, знак (ЕСУМ, т. 6, 226).

У "Тлумачному словнику з фізики" (укладачі М. О. Вакуленко, О. В. Вакуленко) до слова **бар** – позасистемна одиниця тиску подано: від грец. $\beta\acute{\alpha}\rho\omicron\varsigma$ – вага [ТСФ 2008, 40]. Це некоректне тлумачення з погляду етимології слова. Воно потрапило до фізичної термінології з французької *bar*, що в ній утворене від грецької основи $\beta\alpha\rho$ -. **Абсорбцію** укладачі виводять від латинського *absorbio* тоді, як воно в нашу мову прийшло з німецької, де є *Absorption* [ТСФ 2008, 6]. Термін **актиній** укладачі тлумачать як запозичення з грецької від *ακτίνα* – промінь, а також з латинської від *actinium*. Вони могли б продовжити такі приклади ще й санскритом, бо давньогрецьке $\acute{\alpha}\kappa\tau\iota\varsigma$ (*aktivos*) пов'язане з санскритським *aktú* – сяння, випромінювання, готським *uhtwo* – світанок. Однак, як це допомагає їм у поясненні терміна *актиній* – радіоактивний хімічний елемент III групи періодичної системи елементів. Їм би достатньо було вказати на його зв'язок з грецьким *ακτίνα* – промінь, спиця, не приписуючи ще й блискотіння та саяво [ТСФ 2008, 12], бо це окремий сюжет, який не під силу фізікам без спеціальної мовознавчої підготовки. У новогрецькій мові, а саме в такій (а не давньогрецькій!) формі подають укладачі термін *актиній* – *ακτίνα*. Проте в ній відбулося накладання і водночас розщеплення значень слів від $\acute{\alpha}\kappa\tau\iota\varsigma$

(промінь, спиця) та іншомовного *ра́діо* <radio < лат. radius, що теж є променем, але в сучасних мовах це також назва хімічного елемента *радія*, здатного до випромінювання. І саме до нього в новогрецькій апелюють новіші інтернаціоналізми з цим складником, утворювані з грецьких компонентів у германських та романських мовах, пор. англ. radium < лат. radius та радіо генетика, англ. radiogenetics, грец. ραδιογενετική, англ. radiography, радіографія, ραδιογραφία, ραδιοακτινογραφία, англ. radiotherapy, радіотерапія, ραδιοθεραπεία. Однак паралельно з ним в новогрецькій існує потужне поле композитів з грецькою основою *активо-*: *активоβολία* радіація, *саяння*, *ακτινοβολήση* опромінення, *ακτινογράφηση* рентгенографія, *ακτινισκόπηση* рентгеноскопія, *ραδιοακτινοβολία* радіовипромінювання.

На жаль, таких прикладів у названому словнику велика кількість, що свідчить про непрофесійне використання укладачами етимологічного принципу семантизації слів у спеціальних словниках. До того ж, переважна більшість запозичених термінів, а їх дуже багато в "Тлумачному словнику з фізики", залишилися без етимологічних коментарів, тобто цей принцип пояснення семантики слів застосовано нерегулярно і часто некоректно.

Не рятусє ситуацію й використання перекладних еквівалентів, що їх подають у перекладних двомовних словниках. У згаданому словнику з фізики гаслові одиниці замість перекладу й семантичної мотивації часто супроводжує примітка *букв.*, що, мабуть, означає буквально. Ніде, ні в корпусі словника, ні в передмові до нього не подано мотивування її використання, тому читач сам повинен фантазувати над змістом примітки, ідеться про метафоричне значення на противагу прямому, чи воно є компонентом загальнішого/конкретнішого значення терміна: **адаптація** (рос. адаптация, англ. adaption) – *букв.* пристосування, **активність** (рос. активность; англ. activity) – *букв.* дієвість, впливовість; **акумулятор** (рос. аккумулятор; англ. accumulator) – *букв.* нагромаджувач, накопичувач; **анізотропія** (рос. анизотропия; англ. anisotropy) – *букв.* різнозворотність, нерівнозворотність; **інтерференція** (рос. интерференция; англ. interference; від лат. inter взаємно, між собою і ferio – ударяю, уражаю) – *букв.* накладання, налягання; **кластер** (рос. кластер; англ. cluster) – *букв.* скупчення, пучок тощо.

Вадою цього словника є надмір синонімічних англійських еквівалентів до однієї гаслової одиниці. У багатьох випадках лексико-семантичні варіанти розрізнено позначками про сфери функціонування терміна на зразок: **сила** (рос. сила; англ. force, strength; (*величина*) intersity, power; (*онт.*) capability, ability, capacity).

Однак у меншій кількості випадків до однієї реєстрової української одиниці подано десятки без будь-яких пояснень: **витратомір** (рос. расходомер; англ. flow-meter, fluviometer, discharge ga(u)ge, flow ga(u)ge, flow-measuring apparatus, consumption indicator, flow(rate)meter, fluid meter, velocimeter – прилад для вимірювання витрат речовини).

У таких випадках без контекстів уживання користувач сам повинен вирішувати, чи це ознака неусталеності термінів у певній галузі (відсутність генералізації їх) науки англійською мовою, чи це недогляд укладачів, доказ їхнього нерозуміння того, що надмір синонімів у термінології – вада її підсистеми. І це їхня лексикографічна поразка.

Деякі тлумачення в ТСФ викликають сумніви щодо їхньої професійності. Так, **фонему** пояснено як найменшу інформаційну одиницю усного мовлення. У тлумаченні підкреслено: "Одній літері можуть відповідати різні фонemi, а в деяких випадках – комбінації фонем" [ТСФ 2008, 696]).

До розхитування норми веде практика укладання деяких спеціальних словників якогось "нового" типу (тлумачно-перекладно-етимологічного), спрямована на заміну будь-що вже засвоєного терміна питомим відповідником: асиметрію на (неспівпомір), симетрію – (співпомір), суперсиметрію – на (суперспівпомір), антисиметрію на антиспівпомір, насос на (нагнітень), цикл на (наверт), сигнал на (визнак), символ на (знамень), сингонію на (співкуття), синхронізм на (співчасся) і систему на (уклад) і т. д.

Уже прийнятий давно термін **годограф** (рос. годограф; англ. hodograph, locus (function)) замінено на **шляхопис у механіці** [ТСФ 2008, 757]. Шпаруватість імпульсу (рос. скважность импульса; англ. relative duration, intermittency factor, ratio, on-off time) стала **прогальністю імпульсу**. Слів, подібних до утворень *результовна, прогальність* немає у жодному словнику української мови. Не кажу вже про такі сміливі конструкти, як **радіосвист** (рос. радиосвист, англ. whistling atmospherics) – те саме, що атмосферіки – свистівки [ТСФ 2008, 37, 493].

Виникає питання, з якою метою це робиться? Адже маємо один наслідок – розхитування термінологічних норм української мови. Без запозичень не існує жодної мови в світі. Самі укладачі в пояснювальних частинах багатьох термінів використовують саме *симетрію, асиметрію, антисиметрію, систему, цикл* тощо. Тоді навіть ці експерименти, коли так багато нових термінів, що приходять із інших мов, яким потрібно дати раду негайно. Отут і відкривається полігон для карбування слів за питомими словотвірними моделями та за допомогою своїх мовних засобів. У греків є прекрасне прислів'я "Та μέτρα ἄριστα" – міра понад усе. Воно стосується і термінології. Всього, що проходить у нашу мову з інших, не можна легко брати. Мода на шоу запозичених слів у нас-таки існує. Проте їй слід протиставити розумну мовну політику відстоювання своєрідності української мови через новотвори, калькування, формування гібридів, перифраз тощо. Потрібний перегляд аксіологічних норм щодо запозичень і неозапозичень. У цій сфері необхідно спиратися на найновіші етимологічні, морфологічні, словотвірні, лексичні критерії.

Надмір запозичень, безперечно, заважає термінології, незважаючи на всю привабливість "глобалізації". Він перешкоджає розумінню спеціального тексту. В різних мовах існують різні тенденції дотримування міри в запозичуванні одиниць. Так, у новогрецькій димотичній мові дуже активна тенденція калькування, напівкалькування, перифраз, отже, до підтримки національного компонента в словотворенні. Саме тому в ній замість поширених в інших європейських мовах інтернету, Internet та бодибілдинга призвичаїлися διαδίκτυο та σωματοδόμηση. **Піксель** у них εικονοστοιχείο, **сервер** διακοσμητής, **веб-сторінка** – ιστοσελίδα, **курсор** – δείκτης, **глобалізація** – παγκοσμιοποίηση.

У текстах використовують, наприклад, паралельно το σκάνερ і відповідник ο σαρωτής, причому запозичення виділяють ще й латинськими літерами.

Щороку термінологічна комісія публікує списки нових слів і неосемантизмів – еквівалентів запозичень, що є претендентами на входження до лексикону мови, але

викликають дискусію. Там пропонують на загальне обговорення і схвалення кальки, новотвори. Після цього вони потрапляють до лексикографічного реєстру, до картотеки. Нам би запровадити цю практику видання зошитів (чи бюлетенів) нових слів та нових значень слів.

Клименко Н. Ф., д-р філол. наук, проф., чл.-корр. НАН України

Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко

Этимологические объяснения как способ семантизации терминов в современных украинских специальных словарях

В статье рассмотрено использование этимологических комментариев и переводных эквивалентов в некоторых специальных (отраслевых) и энциклопедических украинских словарях последних двух десятилетий, обращено внимание на нарушение принципов этимологического толкования единиц словаря, типичные ошибки составителей словарей в конструировании украинских соответствий общепринятых заимствованных терминов.

Ключевые слова: семантизация единиц словаря, этимологический анализ, переводной эквивалент, словообразовательная и лексическая норма.

Klymenko N. F., Ph. D., Full Professor, Corr. Member of The National Academy of Sciences of Ukraine

Taras Shevchenko National University of Kyiv

Etymological Interpretation as a Means of Terminological Semantization in Modern Ukrainian Special Dictionaries

The article examines the usage of etymological comments and translation equivalents in some special (technical) and encyclopedic Ukrainian dictionaries of the last two decades, draws attention to the violation of principles of etymological interpretation in dictionary entries, common mistakes in compiling of Ukrainian counterparts of generally accepted terminological borrowings in the dictionaries.

Key words: semantization of dictionary entries, etymological analysis, translation counterpart, word building and lexical norm.

Література:

1. Белецкий, А. А. Принципы этимологических исследований / Андрей Александрович Белецкий. – К. : Киевск. универ-т им. Т. Шевченко. – 193 с.
2. ЕФСС – Енциклопедія для фахівців соціальної сфери. – К. ; Сімферополь : Універсум, 2013. – 535 с.
3. ЕСУМ – Етимологічний словник української мови : У 7-и т. – К. : Наук. думка, 1998–2013.
4. Скопненко, О. І. Сучасний словник іншомовних слів / О. І. Скопненко, Т. В. Цимбалюк. – К. : Довіра. – 789 с.
5. СІС – Словник іншомовних слів / [За загал. ред. Мельничука О. С.]. – К. : УРЕ, 1974. – 775 с.
6. ТСФ – Вакуленко М. О., Вакуленко О. В. Тлумачний словник із фізики. – К. : ВПЦ "Київський університет", 2008. – 767 с.
7. ЮЕ – Юридична енциклопедія : У 6-и т. – Українська енциклопедія ім. М.П. Бажана, 1998. – 2004.

Стаття надійшла до редакції 18.04.14